

# Kriston Vízi József

## „Lábánál holdvilág fejénél napsugár”

Katona Imre születésnapj tanulmánykötete

**A**z elmúlt év derekán Szegeden járva – s mivel volt még egy jó órányi idő a forróságban visszaindulni rest gyorsvonathoz –, szokásom szerint behúzódtam a Sík Sándorról elnevezett könyvesboltba. Emlékszem, irigyen pásztáztam végig a polcsorokat (:vajha Kecskeméten is lenne végre egy ilyen kínálat!), melyeken a határon túli magyar termésben ott sárgállott Katona Imre rövidebb-hosszabb tanulmányainak új gyűjteménye. *Lábánál holdvilág, fejénél napsugár...* – betűztem gerincéről az ősi hitvilágnak a dél-baranyai karácsonyi kántáló énekekben fennmaradt varázsvers-töredékét. Majd pillantás odébb: más és további csemegék felé, majd az órára: rohanás a legközelebbi villamoshoz – *legközelebb majd* megveszem ezt is, meg a többit – ahogy szokás a szellemi izgalom naiv telhetetlenségében. Bokáig járván az őszben, jutottam „le” megint Szegedre, régi katona- és egyetemi évjárártásaim legendás városába, de a nyárról keresett-gondolt könyveket már természetesen nem találtam. A Katona Imrét sem, így aztán irigy gyermekded örömmel fedeztem föl *Pintér Lajosnál* a könyvet. Addig kuncsorogtam, míg ódzkodó szerkesztő barátom végül is kölcsönadta saját példányát, amely néki attól több és becses, hogy Katona Imre meleg szavakkal dedikálta azt régi, még az ELTE-n fogadott tanítványának. Kikötés csupán egy, pontosabban kettő volt: cserébe írniék egy ismertetést, s aztán jól vigyázzak, nehogy valamiféle baja legyen a könyvnek. Hogy ebből hogyan és mit sikerült teljesítenem, az ítéltessék meg alább, de kedves Lajos, bevallom, a krémsárga borító jobb sarka kissé meggörbedt a vonatozások idején...

Katona Imrét egri muzeológus éveim alatt, az 1980-as évek elején ismertem meg személyesen a pesti folklór tanszék rendszeresen összehívott beszélgetéseinek egyikén, amikor – ha jól emlékszem – a fővárosi és a vidéki iskolások ballagási szokásait veséztük ki komolyan és nem kevés iróniával. Tanár Úrnak – azóta így hívom még háta mögött én is, húsz éve az Ujváry-fészekből kipottyant – akkor jelent meg amolyan „szamizdat” formában útmutatója a mai gyermekfolklór és -játék témakörének gyűjtéséhez – és bizony sok olyan szempontot fogalmazott meg érzékeny és zavarba ejtő tapintattal, hogy az ma is csak megkísérett részeredmény tanulmányainkban. – A 70-es évek közepén, a debreceni néprajzi iskolában *Gunda Béla* ugyan szót néha *Penavin Olga* meg Katona Imre szlavóniai meg drávaszögi kutatásairól, de bizony jó ideig állandóan silabizálni kellett a térképet, hogy megtaláljuk rajta Kórógy, Rétfalu, vagy Kopács, Laskó meg az északibb települések (pl. Csúza) nevét-foltját. – Ki gondolta volna közülünk akkor, a debreceni kedves „kocsma-tanszékek” délután okulós, éjszaka meg „édes Erdély”-szagú éveiben, hogy húsz év múlva hiába is keresnének *Tálas István* szülőföldjét, oly sokáig fennmaradt töredék-magyar népszerűségét?! – Hallottam egy „másik” Katona Imréről is, aki a magyar kubikus társadalom belvilágáról írt hosszan és többször is, s akit a szolnoki múzeumból szakmát hódító *Szabó László* – másik szellemi tanítóm – célzatosan kötelező olvasmányul adott, mikor a paraszti társas élet és szórakozás elméleti alapjait próbáltam igencsak naiv és meglehet fellengzős módon gyufaszál-karóimmal megbökdösni. Katona Imre odafigyelése egy már több évtizede „átmeneti” életmód-technikára és társadalmi állapotra. Mindezt teszi a lassan majd hisztérikus panel-ideált élő falusi és városi népesség ízlésváltozásának a küszöbén. – Nos a társadalomnéprajz okos művelői jól tudták, egyáltalán nem a programozott munkásfolklór-kutatás termékei az általa e sajátos idénymunkásságról írtak...

Katona Imre ismét a jugoszláviai magyarok között! – hirdették örömmel gyűjtőtársai, pl. a Lábadi-házaspár, s ennek termése gyűjteményes kötetekben, elemző és kutatási beszámolókból, valamint közvetetten, de jól kitapinthatóan tanítványai önálló munkáiban érlelődött az 1970-es évektől napjainkig. A nagyszorgalmú, ám mindig új jelenségek felé is forduló etnográfus figyelme sugárzik abból a tanulmánygyűjteményből is, amelyet *Lábadi Károly* szerkesztett együvé, s nyújtott át két esztendővel ezelőtt az akkor éppen 75 éves folklorista, Katona Imre tiszteletére. Tíz fejezet alá sorolva harmincnégy írást olvashatunk a délvideki hetilapokban, folyóiratokban vagy más, nehezen hozzáférhető helyeken megjelent színes nyelvvezető cikkek közül. Az egymásra építkező s egymásra kapcsolódó témák kibontása során egyértelműen meggyőződhetünk arról, hogy a több mint fél évszázada (!) első komolyabb népköltészeti gyűjtését Kopácson végző ifjú egyetemista szorgalmának köszönhetően Szlavónia négy falva, valamint az Alfalu és Drávaköz tíz települése, e sajátos arculatú néprajzi dialektusunk így az egyik legjobban föltárt magyar folklór-vidékké lépett elő.

A törökök alatt is viszonylag folytonosan lakott Drávaköz jobbágyainak életkörülményeire egy, a vörösmartiaknak a pécsváradi apáthoz 1692-ben írott panaszos levele világosan utal. Kitűnik belőle: nem csupán a török szomszédságában itt örökdő német katonáknak nyújtott és igen terhes *dunai szolgálát* (tulajdonképpen robot), hanem a „holt lelkek”-re (elbújtak, szököttek, férjezettek) is kivetett adók jócskán nyomorították a még itt ragadtak életkörülményeit. S alább kiderül: a népmozgások által különféle módon ugyan, de gyakorta érintett Dél-Baranya lakossága milyen gazdag és tanulságos folklórkincset örökölt-örzött és alakított az évszázadok folyamán. Ezt bizonyította például az 1972-ben *Sárkányölő ikertestvérek* címen megjelentetett mesegyűjtemény is, amelynek darabjai, majd az azt követően (pl. Kopácsról) előkerült változatok az ismert magyar anyaghoz képest átlagon fölüli régies elemekkel, térben és időben egyaránt fantasztikus (de nem misztifikált) motívumvándorlást bizonyítanak. A révült és átváltozást hozó mély álom vagy a mesebeli boszorkány természetfölötti tulajdonságainak inverz módoszatai a mesei világképben megőrződve ezt bizonyítják, a folklór és valóság egymást átjáró és befolyásoló példaként.

Katona Imre egy 1741-ből való iratot elemmez, amelyben Tamás Zsuzsa várbaróci születésű „boszorkány” kinvallatás előtti és utáni vallomásainak rétegeit bontja szét. Az idős, háromszor férj nélkül maradt, s előbb bába, majd javasasszonyi teendőket ellátott szegényasszony maga is bűnbakká vált –, a kor lélektani követelményei szerint. Katona Imre kutatói látókörébe az 1970-es évek közepén került egy verses história, amelyet a magyar balladakutatás *Szilágyi és Hajmási* nével illet. A kopácsi új adatból az 1979 és 1987 közötti időszakban született négy tanulmány segítségével valóságos történeti oknyomozás kerekedik ki. Költészettani, földrajzi és etimológiai, valamint dél- és közép-európai szintű folklorisztikai motívumkutatás fonódik itt egybe, annak érdekében, hogy a szerző bemutatassa: bár egy valósnak hitt, Mátyás-korabeli balladatörténet helyett egy, a Horvátország, Szlavónia és Magyarország találkozásánál fekvő, élénk és sokszínű kultúrát bíró kistáj műveltsége a pusztulás (azaz 4-500 év múltán is) milyen mély nyomokat hagyott a népköltészetben.

Az 1820-as évekből fennmaradt kéziratos (énekes-verses) füzetek ritka és igen becses források a különböző folklórműfajok alakulásának és változásainak a megértéséhez, tanulmányozásához. Olyanok, amelyek hiteles forrásként összevethetők a velük

korabeli nyomtatott, irodalmi (mű)költészeti gyűjteményekkel. Ehhez hoz Katona Imre tanulságos példát a *Szedem szép virágom* címmel közreadott népdal-szöveggyűjtemény egyik darabjával, amelynek gyökerei szintén az 1500-as évekre nyúlnak vissza, s amelyek különféle alkalmakkor énekelve él(t) tovább a közelmúltig. Az úgynevezett „Csöbör”-féle énekeskönyvben pedig egy kuruc bújos ének, valamint a vesszőfutás emléke is fennmaradt. Néhány dal még korábbra, vagy éppen a magyar reneszánsz irodalmi-folklorisztikai forrásvidékére vezet el az igen alapos és meggyőző filológiai munkát végző Katona Imre segítségével. Az e fejezetet végigkísérő központi témáról az itt is közreadott 1994-es tanulmánya nyújt széleskörű összefoglalást. Ezt követően egy reformkori betyárvers és egy *Szakál Lajos* által 1843-ban szerzett műdal folklorizációjáról kapunk kitűnő forráselemzést.

Katona Imre Lábadi Károllyal s *Olsvai Imrével* együtt 1980-ban jelentette meg a drávaszögi magyarság népballada-gyűjteményét *Erdők, mezők, vad ligetek* címen. A tisztelgő kötetnek egy fejezete az ennek apropóján előszedett ritka szép vagy valamilyen szempontból egyedülálló/különös balladák elemzéseit tartalmazza. A ponyvai eredetűnek sejtett, s az apa-leány kapcsolatról susogó rejtélyes *A vadász és leánya* című ismertetés még e gyűjtések kezdetekor született, míg a kötetből kimaradt, előbb ballada, majd végezetül borissza mulatónótává sekélyesedett *Csillagom, révészem...* kezdetű várdaróci dal a funkcióváltás jellemző példaként áll előttünk.

„A földre szállott és itt az embereket próbára tévő, majd cselekedetük szerint jutalmazó vagy büntető istenségek tanulságos történetei több ezer év óta ismeretesek” – írja Katona Imre egy csúzai születésű, kiváló énekmondó asszonytól karácsonyi kántálásként lejegyzett ősi legenda-ballada ismertetése kapcsán. A szálláskereső istenségek egy kései emlékét fölfedezve Baranyában íme megjelenik az eurázsiai csodatevő vitéz már Jézusba öltözött alakja, kinek „Lábainál holdvilág, fejénél napsugár.”

*Dal, nóta és vers* című fejezet alá olyan dolgozatait sorolták a tisztelgő szerkesztők, amelyekben a Katona Imre által nagy figyelemmel kísért és szintén szigorú aprólékossággal veséztet népies műdalok, végső soron a hatalmas karriert befutott verbunkos mint műfaj alig vizsgált világa kerül a középpontba. Nem a nagyképű esztétizálás jól ismert céltáblájává válik, amit esetünkben az eltűnt halászdalaink nyomában tett közös, kalandos utazás nyomatékosít.” Én ugyanis azt tartom, hogy mindenkor adjunk elsőbbséget az eredeti népdaloknak, de lehetőleg ne hagyjuk feledésbe merülni a népies műdalokat sem!” – figyelmezteti Katona Imre az ortodox néprajzosokat meg az elvakult tánccházásokat. Katona Imre még mesegyűjteményének megjelenése előtt elhelyezte névjegyét a nagymúltú *Magyar Nyelvőrben*. Kopácsról természetmagyarozó szövegeket (1942), míg Szentlászlóról igen gazdag néprajvi adatok csokrát közölte (1947). Laskón pedig az 1970-es évek végén egy olyan papcsúfoló történetet jegyzett fel, amely *Bornemissza Péter* 1578-ban keltezett művének, *Az ördögi kísértetek* címűnek jó négyszáz esztendő(!) továbbélését bizonyítja. A szorgalmasan gyűjtő folklorista még 1975-ben is félezer szólásra lelt Kopács, Várdaróc meg Vörösmart magyarjai között, s a különféle összehasonlítások során az is kiderült, hogy ezek egy tekintélyes része addig nem ismert, állandósult, igen színes és kifejező szókapcsolatokat hozott napvilágra. Katona Imre a *Honismeret* egyik 1986. évi számában adott áttekintést a Tálasi István professzor vezetésével megkezdett s azt követően csaknem fél évszázadon át szisztematikusan folyt drávaszögi kutatásokról, amelyeknek széles társadalmi visszhangot és segítő figyelmet a Horvátországi Magyarok Szövetségének lapja(i), népszerű kiadványai biztosítottak. Szerzőnk úgy lát(tat)ja, hogy további kedvező körülmények esetén (még az 1980-as évek közepén vagyunk!) jó esély van egy teljes Drávaszög-monográfia elkészítésére. Katona Imre annak is bizonyosságát adta az elmúlt évtizedek során, hogy éles szemű és élvezetes stílusú, de sohasem mártja méregbe kritikus tollát. Főként akkor nem, ha számára kedves témáról-területről, s netán pályatársról van szó. Ezt a jobbító figyelmet, de magától is elvárt alaposágot fedezhetjük fel a *Szlovéniai hétköznapiak* című, néprajzi, helytörténeti és nyelvészeti adattár ismertetésekor. Penavin-Borsi Olga, az újvidéki egyetem nyelvésze 1968-ban tette közé immár legendás *Szlovéniai (kórógyi) szótárának* első kötetét, amit az elkövetkező évtized során megjelent további kettő követett. Nem kis öröm és baráti elismerés sugárzik Katona Imre alábbi soraiból: „Penavin Olga...a koronát ezzel a művével tette fel: a szlovéniai magyar népelet áttekintő enciklopédiáját adta kezünkbe.”

A *Hungarológiai Közlemények* 1989. évfolyamában látott napvilágot az a szintetizáló át-tekintés, amely *A hagyományos drávaszögi folklór tegnap és ma* címet viseli. Ezt folytatja tovább s bontja ki okosan s nagy érzékletességgel hozott példák segítségével a 75. születésnapot köszöntő kötet utolsó írása, az éppen induló *Néprajzi Látóhatárban A drávaszögi folklór helye a magyar néphagyományban* címmel (1992). Végül is kitűnő leltárt kapunk: a kutatás szempontjából befejezett folklórműfajok (mese, ballada, találós és szólás vagy a játék és a játékszám) mellett a hasonló feldolgozottság felé mutató szokások, hiedelmek s a zene és a tánc terénemára, vagy a perifériakusság miatt is alig vizsgált alkotások (pl. a vicc) közelébe invitál, csalogat. És hív azóta is, jellemzően Katona Imre-i optimizmussal: „Minden reményünk megvan arra, hogy a megkezdett kutatások a tudomány mai állása szerint be is fejeződjenek... Szomorú időszerűséget ad e feltárásnak tájunk részleges pusztulása a testvérháborúban.”

*Katona Imrét a hétköznapiak is jó köszönteni.* Az emberfia lesi írásait, hallgatja/hallgatná előadóságát *Petrás Anna* kézműves iskolájában vagy Miskolcon és egyebütt, és büszkén tekint körül, ha lapot, levelet vagy éppen kéziratot *kap tőle*. Hát még akkor, ha ezúttal a *Forrásban* köszönhetem, örömmel gondolva – immár – 77 esztendőjére! *Katona Imre és a Forrás: barátság vagy szerelem?* – merengtem el a május-melegű február végén új nagykönyvtárunk helytörténetijében. – Katona Imre és a Forrás. S már azon kapom magam, hogy gyöngye statisztikusként önkéntelenül is osztok-szorok:

Katona Imre itt – az 1969-től jegyzett *Forrásban* – *huszonnégy évvel ezelőtt publikált először (Magyar Folklórkutatás Jugoszláviában. 1974. 11. sz. 44-47. o.)*, s e dolgozatát a múlt év végéig *további 42* tanulmány, könyvismertetés, méltatás, józú esszé követte – általa megannyi szellemi kalandozás e hártavékony rétegeire szétfűjt, papírzsebkendőnyi Közép-Európában! Hogy tovább számoltassam magamat, azt is ideírom, hogy a 23 teljes év, azaz 276 (önálló vagy összevont) szám során *átlagban félévente* jelent meg valamilyen írás Katona Tanár Úrtól, illetve olyan mű(vek)ről, amelyek ő volt (társ)szerzője. „Valamilyen írása” – próbáltam előbb a Tőle valamely műfaji, tartalmi és bizonyos formai sokszínűségét ezzel a fordulattal jellemezni.

De hát mi is lenne a teendő? – Tessék el/végig olvasni ezeket – újra vagy éppen először, hisz buzgó főiskolás, egyetemista vagy a „csak úgy”, igaz önszorgalomból érdeklődők ja-varaszt akkortájt születtek, mikor Katona Imre példászerűen tömör és világos nyelvezetű sorozatát bízta a *Forrásra Néprajzi útikalauz* címen, a magyar nép felfedezésétől a nép-csoportok részletes jellemzéséig (1979. 1-12. sz., későbbi folytatása: *Magyar népköltészeti-népzenei kalauz. 1997. 8. sz. 88-96.*) – Hogyan is fogalmaz cél, szándékot a tánccház Magyarországra megerősödése idején?: „Sokat akarok: az állókép helyett mozgóképet ve-títeni, amely túlmegegy a szokásos földrajzi-gazdasági-építkezés sablonokon.” – Ő elsősorban a társadalmat és annak át-meg átbogozott szellemi produktumait mutatja be. De ugyan-ezek az évek, amikor Katona Imre a mindig meg megújuló, lesajnált hétköznapi folklórműfaj: a *vicc* kortárs jellemrajzát adja. Azóta is elmondhatjuk: nem kis bátorsággal, s nem az aktuális kedvencek, udvari bohócok védett arcátlanságával.

Mindeközben (1980. 1. sz.) fölfedez(tet)j velünk *Kemény István* szegedi postastisztviselő néprajzi és szociográfiai szempontból egyaránt izgalmas és máig forrásértékű alföldi felvételeinek egy töredékét, melyekről Kecskemét és Bugac népelete minden másnál jobban üzen. (Aktualitásuk most ismét jócskán lehet, amikor is Kecskemét s vidéke e századi néprajzát próbáljuk végre földolgozni!)

És folytathatjuk a sort a pl. a *Néma népéről éneklő fekete bojtár* című elementáris tanulmányának felelevenítésével, amit *Sinka István* népiségéről írt, s most újraolvasva is: megdöbbentő, alapos és felemelő, ahogy Katona Imre a folklór felől, de nagy ember- és hazaismerettel közelít egy még ma is kirekesztett életérzéshez. (Hogy is van ez? – pedig mostanában mennyit dudorásszunk: magyarságunk Európa!... (Talán még most is emlékezetes, hogy Kecskemét, Bács-Kiskun, a Duna-Tisza köze, a Forrással nem a pókhálós archaikum, hanem a mindennapi élet emberszabású apróságait és az egyre hullámzóbb kultúraváltozás döntő elemeit két-három évente a szellemi élet nagyítója alá helyezte különféle izgalmas fórumokat teremtve (Duna-menti Folklór-fesztiválok, Népzenei Találkozók, „Mai folklór – Folklórizmus” konferenciák, kiállítások stb.). A *Forrás időzített* néprajzi-népművészeti számai is jócskán kivették részüket ebből. A Forrás egyéb, tematikus számai szintén kiváló teret-terepet nyújtottak Katona Imre sokoldalú múlt- és változás vizsgálatainak világos kibontásához. Ilyennek tartom az *Arcunk idegen tükörben. Magyarságunk az összehasonlító néprajz mérlegén.* (1983. 4. sz.), az *Átalakuló és átalakult parasztélet.* (1986. 1. sz. 14-25.) vagy a 70-es évek ellenzéki szociológusainak veséző és szellemes fordulatait idéző, ám sajátos és egyéni alapállású írásait, az ifjúsági mozgalmak és a fejlődést fölvaltó válság utáni rendszerváltás feszültségeiről (1992. 5. sz. 44-46.). És a szintén komoly tapasztalatokig eljutott társadalomtudósról árulkodó című írásait, *Rendszerváltások – visszarendeződések. Korszakováltások mechanizmusa.* címmel (1994. 7. sz.).

Katona Imre *nem keserű, nem keserít* és – még ha lenne is olykor-olykor jó oka rá: – *nem bánt* még ezekben a dolgozatokban sem, *pedig ezek azok az évek*, amikor délvidéki magyar barátainak jó része Magyarországra menekülve – miként az áldott Drávaszög – összeomlik, felőrlődik csaknem menthetetlenül.

De boldog, bölcs és büszkén örömteli az a visszaemlékezés, amit legutóbb a *Forrás Szerelmes földrajz* című kortárs antológiájában olvashattunk Katona Imrétől *Csongorádi torony tetejébe. Vallomások szülővárosomról* címmel (1997. 10-11. sz., 97-103.). Fontos, okos és még fontosabb írásai közé sorolom ezt, a legutóbbit. S hogy majd legyen hová visszatérni újra, fogódzóul szinte észrevétlenül sorokat, mondatokat húztam alá. Próbálnék Tőle most valamit, *valami egyet, jellemzőt kiemelni.* de alig-alig sikerül. Lapozok ide-oda, majd föladom, és ismét *az első, a legelső mondat* furakodik elő: „A vértelen világpolgárság, az okoskodó nemzetköziség és a bővérű, hangoskodó nemzetimádat árhullámai elmoszák a szülőföldszeretet gátjait, parttalanná válik a világ.”